

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва Республиканың ниити өөредилге черлеринге (школаларында) төрөөн (тыва) чогаал эртемин 5–11 класстарга башкылаарында таарыштыр тургустунган чижек программаны өөредилге дугайында Хоойлуга (дугаары 9, 14, 29 ст.), ниити өөредилгениң фундаменталдыг өзээнге, күрүнениң федералдыг өөредилге стандартында ниити өөредилгениң түннелдерин илередир негелделерге дүүштүр база ийиги салгалдың гуманитарлыг эртемнерге хамаарышкан кол ниити өөредилгениң чогаал эртеминиң чижек программазында (Примерные программы по учебным предметам. Основная школа. В 2-х частях, М.: «Просвещение», 2011 г.) сүмелерге даянып тургускан. Ол ышкаш өөредилгениң федералдыг күрүне стандартында кирип турар негелде, сүмелерге таарыштыр бөлүк авторларның ажылдап кылганы чижек программаны («Тыва аас чогаалы болгаш литература. Ниити өөредилге черлериниң 5–11 класстарында чижек программа». Авторлар Е.Т. Чамзырын, М.А. Күжүгет, Л.Х. Ооржак. Кызыл, 2012 ч.) үндезин кылдыр алган.

Чижек программа ортумак (долу) өөредилгениң 10–11 класстарында тыва чогаал эртемин өөредиринге үндезин болгаш профильдик угланыышкыннарлыг вариативтиг программа ажылдап кылырының уг-шиин тодарадып турар.

Төрөөн (тыва) чогаал эртемин ниити өөредилге черлеринге башкылаарында таарымчалыг байдалды тургузар чижек программаны база өөредилге номнарын үениң негелдезинге дүүштүр ажылдап кылыр авторлар бердинген чижек программаның утказынга болгаш тургузунга, темаларның дес-дараалашкаанга, оларның иштики хемчээлинге даяныр. Өөреникчилерниң билиин хынаар ажылдарга хамаарыштыр ажылчын программаның тургузукчулары ниити өөредилге черлериниң өөредилге-кижизидилгелиг угланыышкынының ажыл-чорудулгазын кичээнгейге ап, боттарының көрүжүн, туружун илередир аргалыг.

Төрээн (тыва) чогаалды өөрөдириниң сорулгалары

Төрээн (тыва) чогаалды өөрөдириниң кол сорулгалары: чаагай үзел-бодалдыг, сагыш-сеткилиниң делегейи делгем, быжыг хамааты туруштуг, чогаадыкчы арга-шинектиг, бурунгаар көрүштүг, шингээткен билиглери амыдыралга боттандырып билир келир үениң хамаатызын хевирлээринге, ооң сонуургалдарын хандыраарыга, сайзырадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Төрээн (тыва) чогаалды школага өөрөдириниң сорулгаларын шиитпирлээриниң аргалары:

- кижилер-биле эптиг-чөптүг харылзажылганы чорударынга, төрээн (тыва) болгаш Россияның хөй аймак-сөөк чоннарының база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрээн дылдың үнезин, ооң эгээртинмес байлаан медеделдии-биле ажыглап өөренирин билиндирери;
- чечен чогаал онзагай уран-чечен делегей дээрзин база уран чүүлдүң бир хевири деп билиндирип, чечен сөзүглелдин эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир утказының үнезин билиринче углаары;
- чечен чогаалдың сөзүглелиниң онзагайын, ужур-утказын, бижиттинген аянын, дылының уран чурумалдыг аргаларының тема болгаш идеяны тодарадырынга ужур-дуказын, өске чогаалдар-биле деңнеп сайгарар арга-шинээн сайзырадыры;
- чогаалга хамаарыштыр сайгарылганы уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп сайгарары;
- класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр шүгүмчүлелдиг чүүлдерни, үнелелдерни логиктиг угаап-бодап, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктырары;
- чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларынга, оларның хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээри;
- бодунуң бодалын чогаал сөзүглелинден алган чижектер-биле бадыткап, бижимел болгаш аас чугаага тода илередири;
- бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап сайгарары – айтырылларга

бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның характери-стикасын тургузары) күүседип өөренири;

– чогаалга дүүшкен чуруктарга даянып азы бодунуң көрүжү-биле сөзүглел чогаадыр арга-шинээн сайзырадыры;

– өске чоннарның езу-чаңчылдарын билип, оларга хамаарылгазын этиктиг илередип чаңчыктырары;

– төрөөн болгаш өске-даа чоннарның чогаалдарын номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээдип ап тура, хостуг үезин шын ажыглап өөренирин хевирлээри.

Төрөөн (тыва) чогаал эртеми кижиниң сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг. Ук эртемни өске эртемнер-биле холбаштырып өөредири үстүндө салдынган сорулгаларны чедип алырынга кончуг дээштиг. Төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөренириниң предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлаң түңнелдерин тодарадыр.

Төрөөн (тыва) чогаал эртемин шингээткениниң бот-тускайлаң, метапредметтиг болгаш предметтиг түңнелдери

Бот-тускайлаң түңнелдер

– Чогаал эртеми тыва, орус болгаш делегей чоннарының культур-луг өнчүзүнүң чарылбас кезээ дээрзин медеп, ук эртемни өөренири чугула дээрзин билири;

– бодун долгандыр турар ниитилелге шын алдынары;

– өг-бүлезинге, ада-чуртунга ынак, оларның мурнунга харыысалгалыг болурун медеп, бот-хуузунуң хамааты туружун тудуп билири;

– аажы-чаңын, амыдыралчы дуржулгазын бот-тускайлаң шын тодарадып, углап, сайзырадып билири;

– харылзажылга үезинде үзел-бодалын тодаргай, шын илередип, өскелерни дыңнап, оларның бодалдары-биле каттыжып азы каттышпайн тура, ниитиниң корум-чурумунга дүүштүр бодун алдынып билири;

– келир үеде амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыра-рынче угланган сорулгаларны тургузуп билири;

– өөренириниң чугулазын база чаа билиглер шингээдири медеп-биле угаап билип турары;

– төрөөн дылынга болгаш чогаалга ынак, аңаа хүндүткелдиг, хумагалыг болуру;

– төрөөн чогаал эртемннге танышкан чогаалдарын сайгарар та-варылгада, шингээткен билиглеринге даянып база дылдын чурумалдыг аргаларын ажыглап, сөс домааның чедингир, чараш болурун чедип алыры;

– бодун долгандыр чараш чүүлдү эскерип билири, сагыш-сеткилиниң байлак чорууру, үлегерлиг аажы-чаңныг болурунга белени;

– тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның янзы-бүрү темаларга бижиттинген чогаалдарын номчуурунга бедик сонуургалды;

– өске чоннарның культуразынга хүндүткелдиг болуру;

– өөрөдилге-шинчилел ажилдарынга база харылзажылганың янзы-бүрү ажил-чорудулгазын күүседиринге чугула медээлерни (словарь, энциклопедия, Интернет болгаш о.ө.) тып, шилип, ажыглап билири;

– сагыш-хөңнү байлак, кээргээчел, энерелдиг сеткилдиг аажы-чаңныг болуру, чараш мөзү-шынарга бодун белеткээри.

Метапредметтиг түңнелдер

Өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемнерниң теория-практиктиг билиглери-биле холбап өөрөдири, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң), регулятивтиг (бот-угла-нышышкынныг), чаа билиглери угаап шингээткениниң түңнелдери.

Өөрөдилгениң угаап шингээдир бүгү талалыг кылдыныгларының түңнелдери:

– сөзүглелде медээлерниң хевирлерин тодарадып билир, кол те-маны, ооң иштинде кирген бичии темаларны шын билип турары;

– чогаалдың аймаан, жанрын тодарадып билири;

– номчулганың янзы-бүрү: өөрөдиглиг, көргүзүглүг, таныжылга-лыг хевирлерин ажыглап билири;

– янзы-бүрү хевирлерде бердинген сөзүглелдерден (чүгле сөзүглел, иллюстрациялыг сөзүглел, таблица, схема кирген сө-зүглелдер) кол болгаш ийи чергениң медээлерин ылгап билири;

– дыңнап бижиир сөзүглелдер-биле ажылдап билири (кыска, ши-лилгелиг, долу дээш о.ө.);

– бердинген медээни (сөзүглелди) бир хевирден өске хевирже өскерттип, эдин-чазап, чаартып (план, таблица, схема тургузуп) билири;

рар бойдуска хумагалыг, мөзү-бүдүжү чараш болурунга өөредир аргалыг. Уран чүүлдүн өске хевирлери дег, уругларның эстетиктиг кижизидилгезинге төрөөн чогаал кичээлдери улуг салдарлыг.

Кижиниң делегей көрүүшкүнүнүң делгемчиириниң, сеткил-сагыжының байлакшыырының, тыва болгаш өске-даа чоннарның уран чүүлү-биле таныжарының, төлептиг мөзү-шынарының хевирлеттинериниң үндезини чогаал кичээлдери болур. Чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бжиир аян-хөөнү-биле чоок таныжар арганы уругларга бербишаан, чогаал чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалының, орус болгаш делегейниң класиктиг литературазын, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр туруп келген онзагай культуразын өзүп орар салгалга таныштырар. Тыва болгаш кожа-хелбээ чоннарның чогаалдарын деңнеп, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадыры өске чоннарның культуразы-биле таныжар арганы уругларга бээр. Тыва чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле холбаштыр өөренип, сайгарып шиңгээттирери чугула.

Өөреникчилерниң профугланыышкынныг шилилгезин барымдаалап, оларның сонуургалынга дүүштүр шилилгелиг курстар, факультативтер, класстан дашкаар ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин чорудар. Төрөөн (тыва) чогаал эртеми ниити өөредилге черлериниң өөредилге-кижизидилге ажылынга аажок улуг салдарлыг.

ПРОГРАММАНЫҢ ТУРГУЗУУ БОЛГАШ УТКАЗЫ

Өөредилгениң «Филология» кезээнде төрөөн чогаал болгаш төрөөн дыл эртемнери сырый холбаалыг, ынчангаш төрөөн (тыва) чогаалды ниити өөредилге черлеринге өөредириниң айтырыглары дыл эртемниң сорулгаларын ботгандырар ажылдар-биле сырый харылзаалыг. Сөстүн, сөс каттыжыышкыннарының, домак, аян сөзү, үн бүрүзүнге бижик демдектериниң салдынганы номчукчунуң кичээнгеийинге турар.

Уругларның аас болгаш бжимел чугаазын байыдары, байдалга дүүштүр чугаа культуразын сагыыры, харылзажылганын шын, чогумчалыг талаларын ажыглап билири, арга-мергежилдерни шиңгээттирери – чогаал болгаш дыл кичээлдериниң харылзашкак үндезин сорулгала-

— тыва, орус база эвээш санныг чоннарның, делегей литература-зындан чогаалдарны назы-харынга, сонургалдарынга дүүштүр сеткил хайныышкынныг хүлээп, сайгарылгалыг номчуп билири, делегей амыдыралынче делгем көрүштүг чогаадыкчы номчукчу болуру.

Төрээн (тыва) чогаал эртеми болгаш өөредилге-кижизидилге ажылы

Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты туружун тодарадырынга, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин хевирлээринге төрээн (тыва) чогаал эртеминиң салдары улуг.

Россия Федерациязында «21 чүс чылдың школазы» төлевилелдин чугула угланыышкыннарының айыткан бир чугула сорулгазы – уругларны амыдыралга белеткээри болур. Эртемге хамаарыштыр шингээткен арга-мергежилдер, чаңчылдар кижиниң чуртталгазының болгаш мөзүшүнарының үндезини болур, уругларның амыдыралчы деннелиниң көргүзүкчүзү болур.

Ниити өөредилге черинге шингээткен билиин амыдыралга чөптүг ажыглап, ниитилелге бодун төлептиг алдынып, чуртталгазының ужур-утказын медегер билир кижини белеткээр. Төрээн чогаал эртеми-биле өске бүгү эртемнерниң аразында харылзаалыын кичээнгейге албышаан, уругларны амыдырал-чуртталгага чараш эстетиктиг чаңчылдарны ажыглап билир кылдыр өөредип кижизидер ажыл төрээн чогаал башкыларының кол сорулгазы болур.

Бурунгаар көрүштүг, бот-тускайлаң амыдыралчы күзелдерлиг, сорулгалыг болурунун билиглери-биле уругларны эге школага литературлуг номчулга кичээлдеринге таныштырар. Ниити өөредилгениң кол болгаш ортумак класстарынга төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредириниң амыдырал-биле холбаалыын улам тодарадыр, уругларны угаан-сарыылдыг, бүгү талазы-биле сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кылдыр хевирлээрин уламчылаар.

Тыва чогаал кичээлдериниң кол өзөөн национал литератураның алдын фондузунда кирген шылгарангай чогаалдар тургузуп турар.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр ту-

– чыып алган медээзин таарыштыр мөөңнөп, ажыглап, даап бодап билири;

– чугаазынга (ажылынга) барымдаалыг чижектерни киришти- рип, чылдагааннарны бадыткап, түннел үндүрүп, эртемнер аразынын чоок харылзаалыгын илередип, чогаалга хамаарышкан теория- практиктиг билиглер-биле өске эртемнерни холбаштырып, херек кы- рында тайылбырлап тура, бодунуң үзел-бодалын, туружун бадыткап билири;

– бодунуң өөредилгезин бот-тускайлаң мөөңнөп ап, хуузунда башкарнып, хөй-ниити аразынга бодун төлөптиг алдынып, кижилер- биле шын харылзаа тудуп, чугаалажып билири;

– билиг чедип алырының аргаларын, канчаар ажылдаарының уг- шиин тодарадып, тускай угланыышкынныг бот-башкарнып билири;

– чогаал сайгарылгазын эртемден дашкаар, өске эртемнер-биле холбап, делгем сайгарып, бердинген темага азы айтырыгга хамаарыш- тыр харыыны хөй талалыг берип билири.

Предметтиг түннелдер

– Чогаал эртемин өөрениринин онзагайын, чугулазын медресел- диг билип ап чорууру;

– чогаал эртеми чечен сөстүң уран-чечени болгаш чаражы, куль- турлуг аажы-чаң болгаш мөзү-шынарның көргүзүкчүзү боорун эки би- лири;

– чечен чогаал уран чүүлдүң тускай хевири бооп чоруурун болгаш уран чүүлдүң шунту хевирлери сырый харылзаалыг дээрзин билири;

– улустуң аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин тодарадып база оларны авторлуг чогаалдардан ылгап билири;

– улустуң аас чогаалының хевирлери – үлегер домак болгаш че- чен сөстөрни ылгап билири;

– кыска тоолдарны боду чогаадып шыдаары;

– эликтиг чогаалдарда кол болуушкуннарны тодарадып, оларның аразында харылзааларын, чөрүлдээлернин чылдагааннарын тодара- дыры;

– алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билири;

Календарь-тематиктиг планнаашкын .Тыа чогаал.11 кл.

	Темалары.	шагы		Тайылбыры
1	Тыа литератранын амгы уе-чадазы.	1		
2	Кызыл-Эник Кыргыоич Кудажынын допчу-намдары.	1		
3	К-Э Кудажы»У йгу чок Улуг-Хем.»	1		
4	Уйгу чок Улуг-Хем.Эгелернин номчулгазы.Монгун том.	1		
5	Уйгу чок Улуг-Хем.Монгун том.	1		
6	Монгун томда маадырпларнын омур-хевири.	1		
7	Уйгу чок Улуг-Хем Алдын том.			
8	Уйгу чок Улуг-Хем.Алдын том.Эгелернин номчулгазы.	1		
9	Романда маадырларнын омур-хевири.	1		
10	Ч.С.Чогаадыг.Мээн сонуургаан маадырым.(Уйгу чок Улуг-Хем)	1		
11.	Туннел тест ажылы.	1		
12	К-Э Кудажы»Долуманын хуулгаазыны»	1		
13	Долуманын хуулгаазыны.Маадырларнын омур-хевирлери.	1		
14	Ч.С Чогаадыг.»Аваларга хинчек черле халдатпанар.	1		
15	Чогаал теориязы:Комедия-шии чогаалынын бир хевири.	1		
16	Екатерина Туктуг-ооловна Таноа.	1		
17	Дошкун чылдарнын чазы.Тоожу	1		
18	Ала-шокар чаш назын.1-ги кезээ	1		
19	Ала –шокар чаш назын.1-ги кезээнин номчулгазы.	1		
20	Туннел тест.	1		
21	Дувурээзинниг чалыы назын.2-ги кезээ(1-10 эгелернин номчулгазы).	1		
22	Эгелернин номчулгазы.11-13-ку	1		
23	Озалдап калган аас-кежик.3-ку кезээ.	1		
24	Озалдап калган аас-кежик сайгарылгазы.	1		
25	Чогаалга унелел бижири.	1		
26	Ч.С Чогаадыг.Сайдашка келген	1		

	«чуглуг» чагаанын кужу.			
27	Василий Бора-Хооевич Монгуш	1		
28	Каткы бажы каткан эвес.	1		
29	Чогаал теориязы. Сатира, юмор жанрынын дгайында.	1		
30	Светлана Владимирона Козлова.	1		
31	Чаражын аар.	1		
32	. Козлова.»Агы.»	1		
33	Сыра.	1		
34	Тыванын орус дылдыг чогаалчылары.	1		
35	Иннокентий Георгиеич Сафьянов.	1		
36	Сергей Александрович Есенин. Сыгыт дегбээн торгу харны дувулендир.	1		
37	Монгуш Баянович Доржу. Тыва аьттар.	1		
38	Тыва аьттар. Дылынын уран-чечени.	1		
39	Ава суду.	1		
40	Александр Александрович Даржай.	1		
41	Далайны корбээн мен.	1		
42	Дазыл.	1		
43	А.А. Даржай .Хемнер бирде ..	1		
44	Игил ыызы. Шулуглел. 1-ги кезээ.	1		
45	Игил ыызы. Самдар игилчи азы оскус кастын аялгазы. 2-ги кезээ	1		
46	Четкер четкизи.	1		
47	Этниктиг тываларнын чогаал делегейи.	1		
48	Чинагийн Галан.	1		
49	Дошкун чылдарнын тоожузу.	1		
50	Владимир Седипович Серен-оол.	1		
51	Сыгыттын аяны.	1		
52	Мээн Тывам.	1		
53	Уильям Шекпир	1		
54	Сонеттер.	1		
55	Ромео биле Джульетта.	1		
56	Эдуард Люндупович Донгак.	1		
57	Эрги хонаштар.	1		
58	Эрги хоеаштар. Романдан эгелер.	1		
59	Монгуш Борбак-оолоич Кожелдей	1		
60	Часкы хаттар.	1		
61	Шомаадыр Дойлуевич Куулар	1		
62	Баглааш. Романдан эгелер.	1		

63	Чогаал теориязы:чурмалдыг символ.	1		
64	Иван Кузнецов.Эки турачы тыва кыстар.	1		
65	Антон Уержаа.	1		
66	Ынак-тыр мен.	1		
67	Хараган.	1		
68	Хээлер.	1		
69	Михаил Монгушович Дуюнгар.	1		
70	Мочек ирей.	1		
71	Чалбак-Мыйыс.	1		
72	Муса Джалиль	1		
73	Соолгу ыры.	1		
74	Хоругдаткан.	1		
75	Эудард Баирович Мижит.	1		
76	Сээк.	1		
77	Ары.	1		
78	Шыйлашкын.	1		
79	Мергежилге	1		
80	Шулуктун идеялиг утказынга сайгарылга.	1		
81	Дурбуушкуннун дуруму	1		
82	Дугуй.	1		
83	Аьттыг кижиги	1		
84	Кайда силер?	1		
85	Кыйгы.	1		
86	Иенин ынакшылы..2 кожегелиг,8 коргузуглуг прологтуг болгаш эпилогтуг трагедия.	1		
87	Шиинин рольдарга номчулгасы.	1		
88	Ч.С Чогаадыг.»Ава кижинин ажы-толунге кызыгаар чок ынаа»	1		
89	Игорь Иргит.	1		
90	Ынакшылдын сулдези.	1		
91	Сылдызым сен.	1		
92	Алексей Сарыгларович Бегзин-оол	1		
93	Ачам биле Алаш хемим.	1		
94	Ачам чагыы.	1		
95	Философ.	1		
96	Амгы тыа литератрада херээжен шулукчулер.	1		
97	Херээжен чогаалчыларнын	1		

	шулуктери.			
98	Ч.с Аянныг номчулга моорейи.	1		
99	Любовь Никитовна Арбачакоа(Алтыншаш Арбачакоа)	1		
100	Кырган-авам тураскаалынга.	1		
101	Мээн черлерим.	1		
102	Амгы тыва шулук чогаалынын сайзыралы.	1		

и прошнуровано и
закреплено печатью
всего 12 страниц.

Директор школы:
Степанов / Е. В. Ондар /

